

Социална философия
Social Philosophy

ВЪЗГЛЕДИТЕ ЗА СВОБОДАТА НА ЖАН-ЖАК РУСО И РОБЪРТ НОЗИК

Наталия Витанова

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

Резюме. В тази статия са представени възгледите на Русо и Нозик за свободата. Направен е опит да се открият приликите и разликите в схващанията на двамата философи.

Keywords: freedom, State, rights, property, equality, redistribution

*„Свободата, Санчо, е на върха
на копието.“
Сервантес*

Вместо увод

Свободата е философска категория, с която най-светлите умове на човечеството се занимават от Античността до наши дни. В историята понятието „свобода“ претърпява дълга еволюция – от отрицателна (свобода „от“) до положителна (свобода „за“) трактовка. Свободата се разглежда във връзка с необходимостта (призната необходимост), с произвола и анархията, с равенството и справедливостта. Диапазонът на разбиране на това понятие е изключително широк – от пълно отрицание на възможността за свободен избор (в концепциите на бихейвиоризма) до „бягство от свободата“ (при Е. Фром) в условията на съвременното цивилизовано общество. Терминът „свобода“ няма и не може да има еднозначна дефиниция, защото всеки разбира под свобода нещо различно и използва понятието в зависимост от собствените си възгледи. Мненията за него са толкова разнопосочни и дори полярни, че тази диферсификация води до разногласия по отношение на въпроса дали даден държавен модел ограничава свободата, или я подпомага.

Защо **Русо** и **Нозик**? Защото и при двамата философи терминът „свобода“ играе важна роля, независимо че техните възгледи са коренно различни. Но колкото и да са различни схващанията за свободата на Русо и Нозик, неоспорим е фактът, че терминът свобода е есенциален и за двамата.

1. Кратки биографични данни

Жан-Жак Русо (1712–1778) е изтъкнат швейцарски философ и педагог, един от най-забележителните мислители на „века на философите“. Роден е в Женева, в семейството на часовникар. Не получава систематично и задълбочено образование, затова е наричан „гениялният самоук“. Той е един от идейните подготвителни на Великата френска буржоазна революция (1789). Философските и художествените произведения, с които оказва голямо влияние, са: „Обществен договор“, „Емил, или за възпитанието“, „Юлия, или Нова Елоиза“, „Писмо до Д'Аламбер за театъра“. Първите три са осъдени на изгаряне, а Русо – на затвор.

Робърт Нозик (1938–2002) е виден американски политически философ, известен със защитата си на либертариистката философия. Роден е в Бруклин (Ню Йорк), в семейството на еврейски търговец от руски произход. Получава образованието си в Колумбийския университет и Принстън, дългогодишен професор в Харвард. Името му нашумява през 1974 година след публикуването на политологичния му бестселър „Анархия, държава и утопия“, за който получава Националната награда за книга в категорията „Философия и религия“. Нозик е привърженик на „минималната държава“, т.е. държава, сведена почти до функция защита на индивидуализма и на индивидуалните права на хората. Минималната държава е легитимна единствено и само когато възниква, без да се накръняват правата на никого.

2. Свободата при Русо

В трактата си „**За обществения договор, или принципи на политическото право**“, публикуван през 1762 г., Русо прокарва идеята, че в идеалното общество по силата на обществен договор са осигурени равенство и свобода, но те не могат да възникнат непосредствено от природата като правни и морални норми. „Човек се ражда свободен, а навсякъде е в окови. Някой може да се смята господар на другите, а сам да е роб повече от тях“ – пише Русо (Русо, 1988: 79). Според Бъртранд Ръсел свободата за Русо е формална цел, всъщност той цени много повече равенството и се стреми да го осигури дори за сметка на свободата (Ръсел, 1996: 290).

Русо различава (поне) три форми на свобода. **Естествената свобода** се среща при дивака в природно състояние. Тя се отнася до свободата на волята, както и до независимостта на хората едни от други, респективно до свободата на действията. При преминаването от природно към обществено състояние човек се отказва от собствената си свобода за сметка на **гражданската**, т.е. да правиш това, което обществените правила не забраняват. За да бъде постигната гражданската свобода, всеки човек трябва да е както суверен, така и поданик на държавата, което се гарантира

от общественния договор. „По силата на общественния договор човек губи своята природна свобода и неограниченото право над всичко, което го блазни и което може да постигне; срещу това той печели гражданска свобода и собственост над всичко, което притежава. За да не се заблудим в тези обезщетявания, налага се да правим разлика между природната свобода, чиито единствени граници са силите на индивида, и гражданската свобода, чийто предел е общата воля...“ – пише Русо (Русо, 1988: 95). Сигурността, която трябва да донесе създаването на държавата, се заплаща с цената на отказ на индивидите от най-ценното, което всеки от тях има по природа – свободата и личната независимост. Политическият ред по начало е ред на господство и подчинение и в него хората губят своята естествена свобода и това няма как да се избегне или промени. Единственият начин индивидите да получат компенсация за загубената си естествена свобода е да договорят чрез обществено съглашение своята свобода в обществото (Todorov, <http://bulgc18.com/Rousseau/Todorov_BG.htm>).

В обществено състояние гражданинът постига и **морална свобода**, която според Русо се състои в послушание по отношение на законите, тя предпазва човек от подтика да следва само желанията си. Единствено моралната свобода „прави човека действително господар на себе си; защото подтикът, който идва само от желанието, е робство, докато подчинението на закона, който човек сам си предписва, е свобода“ (Русо, 1988: 96).

3. Свободата при Нозик

Книгата на Нозик „Анархия, държава и утопия“ започва с думите „Индивидите имат права и има неща, които никое лице или група не може да им стори (без да наруши правата им)“ (Нозик, 2005: 9). Правата, които има предвид Нозик, се отнасят до правото на **индивидуална свобода** и възможността **човек сам да бъде господар на собствената си съдба**.

Обществото според Нозик се формира в резултат на свободния обмен между индивидите. Нормативната рамка се определя единствено от природните индивидуални права, като най-важното естествено право е правото на индивида на свобода и равенство. Затова легитимна може да е само тази държава, която отговаря на тези права. Държавата възниква като непреднамерен резултат на актове на обмен и предаване на опит. Тя не разполага с безусловното право да изисква от лицата, които живеят на определена територия, каквото и да е, независимо дали става въпрос за плащане на данъци, или за изпълнение на военната служба. Гражданите, от своя страна, нямат право да искат от държавата социална сигурност или обезщетения. Намесата на държавата е оправдана само в случаите, когато:

- 1) тези действия ограничават свободата на други лица;
- 2) когато индивидите доброволно преотстъпват на държавата част от сво-

ите естествени права.

За да се поддържа социалната справедливост, напълно достатъчна е държавата „нощен пазач“, „ограничена до функциите да защитава всички свои граждани от насилие, кражба, измама и да прилага договори...“ (Нозик, 2005: 44). Всеки има право да прави каквото пожелае, стига това, което прави, да не е в противоречие със свободата на другите.

Терминът „свобода“ при Нозик описва състояние, подобно на естествената свобода при Русо. Изхождайки от това, той ограничава „правото навсяко“ само до най-необходимите и според него единствено морално допустими принципи – либертаристкия, Кантовия и уговорката на Лок (*proviso* – за другите, като цяло, да остава достатъчно и не по-малко добро). Либертаристкият принцип забранява употребата на сила, измама, кражба, нарушения на договори, както и други нарушения на личните права на собственост. Според Нозик единствена задача на „минималната държава“ е защитата на гражданите от посочените по-горе деяния. Според Кантовия принцип е наложително хората да бъдат третирани не като средство, а като цел. „Те не могат да бъдат пожертвани или използвани за постигането на други цели без тяхното съгласие. Индивидите са ненакърними“ (Нозик, 2005: 49). Според Лок, когато има икономическа размяна между двама души, нито един от двамата не трябва да бъде поставен в по-лошо положение. В „минималната държава“ на Нозик има едно-единствено преразпределение, което се основава на това, че финансово слабите поданици на държавата могат да получат „защитни услуги“ по-евтино или безплатно (Нозик, 2005: 45).

Формалната, абсолютната, негативната свобода (свобода на безразличие) според Нозик е единственият начин за себереализация на човека в света. Тази теза поражда много въпроси. Как е възможно в обществото да се реализира такъв идеал за свободата? Как тази свобода се съчетава със свободата на другите? Как да се организира социалното пространство за взаимодействие на индивидуалните свободи? Как въз основа на тези антропологически основания е възможно да се добие представа за самото общество и за минималния социален ред? Да се даде теоретически убедителен отговор на тези въпроси от позициите на постмодерната антропология, е невъзможно.

4. Разлики във възгледите на Русо и Нозик

Възгледите на Русо за свободата в много отношения се противопоставят на тези на Нозик. Тези различия са по отношение на:

– Смъртната присъда и същността на държавата

Русо е посветил на правото на живот и смърт цяла глава в „Обществен договор“, в която експлицитно подкрепя смъртното наказание. Според него един човек може да бъде пожертван за благо на обществото, защото „който

иска да запази живота си за сметка на другите, е длъжен и да го дава за тях, когато бъде необходимо“ (Русо, 1988: 109). Този факт е в пълно противоречие със споменатия по-горе кантовски принцип на Нозик.

Според Русо държавата се състои не само от отделни личности, а от „едно морално и колективно тяло, съставено от толкова членове, колкото гласа има общото събрание, което със същия този акт получава своето единство, своето общо аз, своя живот и воля“ (Русо, 1988: 91). За разлика от Русо, Нозик вижда същността на държавата по друг начин, защото „не съществува обществена единица, притежаваща някакво благо, която да прави саможертва в името на собственото си благо. Има само отделни хора, различни отделни хора със собствените си отделни животи. Да се използва един от тях в името на други, означава само да се използва един и да се пренесе в полза на другите“ (Нозик, 2005: 51), т.е. никой не трябва да жертва живота си в името на благо на някой друг.

– Преразпределение и равенство

Либертаристката концепция на Нозик за собствеността предизвиква интерес по две причини: първо, защото тя е характерен елемент на нашето всекидневно разбиране за справедливост и се опитва да доведе логически до обща теория за социалната справедливост, т.е. представата, че справедливостта се състои в уважението на определени естествени или придобити права, и второ, защото тя съживява парадигмата на теорията за обществения договор, която е в значително противоречие със застъпваната от Русо концепция за обществения договор.

Теорията на Нозик се основава на възгледите на Джон Лок, който в своето произведение „Два трактата за управлението“ систематично и пълно излага основните елементи на либерализма. Изходна позиция е идеята за естественото състояние на хората като пълна свобода на техните действия, да се разпореждат със своето имущество и личност в границите на закона и природата, без да искат разрешение и без да зависят от волята на друг човек (Лок, 1996: 197). Под естествени права се разбира преди всичко правото на живот, свобода и собственост, като последното е гаранция за наличието на всички други видове свободи. Индивидът се поставя над държавата не само във времето, но и в морални абсолюти. Всеки човек по природа е свободен и нищо не е в състояние да го постави в подчинение на каквато и да било земна власт без неговото собствено съгласие. „Естествената свобода на човека означава, че той е свободен от каквато и да било висша власт на земята и не се подчинява на волята или законодателния авторитет на друг човек, а се ръководи единствено от закона на природата“ – пише Джон Лок (Лок, 1996: 211). В контекста на това социалният договор според Нозик няма непосредствена функция на изходна точка за оправдание на принципите за справедливост, а само задачата да определя

границите на намесата на държавата в правата на хората. Принципите на справедливостта при Нозик следват по-скоро от концепцията за „естествените права“ на хората. Както Лок, така и той, споделя възгледа, че тези „естествени права“ не са резултат от обществения договор, а се полагат на хората по силата на тяхната принадлежност към човешкия вид, всички хора са равни по силата на това, че са човешки същества.

Теорията за разпределителната справедливост е само една част от аргументативната концепция, която Нозик разгръща в съчинението си „Анархия, държава и утопия“. Главната теза на тази книга се състои в това, че само една „минимална държава“ е морално оправдана, т.е. една държава, която се ограничава до това, да пази живота, свободата и собствеността на гражданите, да гарантира спазването на договори, както и да предотвратява заплахи отвън. Всяка друга държава, която предприема преразпределения, не е оправдана.

Откриват се два основни акцента в тезата на Нозик:

1) опитва се да докаже, че от анархията неизбежно се развива държава – при благоприятно стечение на обстоятелствата това развитие може да се извърши така, че да не са нарушени правата на никого; ако това условие е изпълнено, е оправдан монополът на властта; на тези изсквания отговаря според него само една „минимална държава“;

2) нито една по-обхватна държава, освен „минималната“, не е оправдана – причините, които могат да бъдат посочени за една по-обхватна държава и особено традиционните представи за социална справедливост, са грешни; за да докаже това твърдение, Нозик развива теорията за разпределителната справедливост. Според него справедливото разпределение на собственост зависи от три обстоятелства:

1) първоначалното придобиване на собственост чрез присвояването на безstopанствени предмети – това предполага принцип на справедливото придобиване;

2) прехвърляне на собственост от един човек на друг, прехвърляне посредством размяна на притежавана собственост за притежавана собственост или посредством подаръци – изисква принцип на справедливото прехвърляне;

3) възможност за поправка в случай на нарушаване на предходните два принципа – тук е необходим принцип за поправяне на несправедливи отношения на собственост – наречен от Нозик принцип на поправянето на несправедливостта.

В един свят, в който не съществува несправедливост, разпределението на собствеността може да се регламентира чрез следните три принципа:

„1. Човек, придобил нещо в съответствие с принципа на справедливо придобиване, има право да го притежава.

2. Човек, придобил нещо в съответствие с принципа на справедливо прехвърляне от страна на друг, имащ право на него, има право да го притежава.

3. Никой няма право да притежава нещо, освен в резултат на (многократното) прилагане на едно и две.

Пълният принцип на разпределителна справедливост би гласял просто, че едно разпределение е справедливо, ако при него всеки има право на това, което притежава“ (Нозик, 2005: 185). Тъй като тези три принципа се нарушават, трябва да има принцип за онези случаи, при които се е създала ситуация, която не е в съзвучие с тях – например, когато собственост е придобита чрез кражба, измама и т. н. Този принцип трябва да дава възможност за поправяне на несправедливостта. Принципът на поправянето на несправедливостта дава възможност да се възстанови онова разпределение, което е постигнато по справедлив начин. С това са очертани основните елементи на теорията на Нозик за справедливост, наречена от него теория на правомощията. Според нея „нечии притежания са справедливи, ако той има право на тях според принципите на справедливо придобиване и прехвърляне или според принципа за поправяне на несправедливостта (както е уточнен от първите два принципа). Ако притежанията на всички са справедливи, общият набор (разпределение) на притежанията е справедлив“ (Нозик, 2005: 188).

Русо разглежда равенството на гражданите като предпоставка за тяхната свобода, но се позовава на тяхното морално и политическо неравноправие и по-малко на материалното. Той слага определени граници на материалното неравенство, като пише, че „нито един гражданин не трябва да бъде толкова богат, че да може да купи друг гражданин, и никой да не е толкова беден, че да бъде принуден да се продава...“ (Русо, 1988: 127). Дори и този модел да не води до пълно материално равенство, тук все пак е необходимо огромно преразпределение, което цели „изравняване на собствеността“. За разлика от Русо, Нозик смята реализирането на свобода и равенство за невъзможно, защото „всяко разпределение с егалитарен момент може с течение на времето да се провали чрез доброволните действия на отделните хора“ (Нозик, 2005: 155), или формулирано по друг начин – всяка структурна представа за равенство е свързана с нарушаване на права, което според Нозик е морално недопустимо.

Практиката показва, че всички опити да бъде постигнато равенство насила водят до унищожаване на свободата и задълбочане на неравенството. Нозик обръща внимание и на факта, че неограниченото право на наследство задълбочава неравенството, защото всяка генерация трябва да има приблизително равни изходни условия. Онези, които имат голямо наследство, предварително се радват на известни незаслужени лично предимства, което изкривява конкуренцията. От друга страна, е пресилено да се каже, че неравенството между хората е „необходимо, справедливо и вечно“. То не е нещо непременно хубаво и желателно, но все пак е по-добро от обществата на

„дистрибутивната справедливост“, в които накрая няма нито справедливост, нито свобода (Kolarova, <<http://www.filmmakersbg.org/happw-end-politology2.htm>>).

– Стойността и преотстъпването на свободата

Независимо че свободата е централен елемент при Русо и той я дефинира заедно с равноправието като „най-висшето благо за всички, което трябва да бъде целта на всяка една система на правораздаване“, според Артуро Ориас (Arturo Orias) свободата при Русо е само средство (условие) и тя служи, както равноправието, на целта да се възстанови изгубеният морален ред на природата (Oriás, 1964: 123). Поради това свободата на отделния човек при Русо е непродаваема, тя не може да се отдели от човека и да се прехвърли на друг, защото „да се откажеш от свободата си, означава да се откажеш от качеството си на човек, от правата, които това качество ти дава, дори от задълженията си“ (Русо, 1988: 85). За него тя е по-скоро дар, отколкото състояние, тя е най-съпоценното умение на човека и „да му се отнеме изцяло свободата на волята, значи да се отнеме всякаква нравствена стойност на неговите деяния“ (Русо, 1988: 85). Тази мисъл на Русо потвърждава тезата на А. Ориас, според която политиката и моралът на Русо са единство, а политическите права са етически детерминирани (Oriás, 1964: 98).

При Нозик свободата е висш приоритет. Изхождайки от тези позиции, формулира допълнителни морални условия, които ограничават индивидуалната свобода и никакви други ограничения не са морално допустими. Индивидуалната свобода на Нозик стига толкова далеч, че теоретически е възможно доброволно да се поробиш, дори е възможно разпределяне на правата както при Русо. Интересен в случая е начинът, по който се разглежда общественият договор, тъй като той представлява според Нозик достигнато състояние чрез равномерно преотстъпване на единични права (свободи). Следователно представата на Русо за преотстъпване на свободата трябва да се тълкува в смисъл, че има само едно-единствено легитимно преотстъпване на свободата и то е, че всеки човек получава точно определена част от правата (свободата) на останалите.

Вместо заключение

Съгласието между човешките индивиди за общи действия в рамките на национално-държавната общност се постига с прилагане на ценности като свобода, равенство, справедливост, водеща между които е свободата. „За приоритетността на свободата и справедливостта може да се разсъждава само в „добре подредените общества“ – тези, които са достатъчно богати и са далеч от конфликтите, пораждащи гражданска война“ (Kolarova, <<http://www.filmmakersbg.org/happw-end-politology2.htm>>). Днес

в цивилизованите общества по силата на обществения договор свободата се свързва с личния избор в границите на общоприетите и императивни за всички хора норми.

Според Бенжамен Констан в съвременното общество свободата следва да бъде разглеждана като липса на намеса, като един защитен по отношение на всички (в това число, а понякога и най-вече по отношение на държавата) периметър около всеки човек (<http://www.dvalchev.com>).

Сервантес (Дон Кихот) смята, че личната свобода на всеки човек се простира до върха на копие. Копието, като вид оръжие, се свързва с битки, следователно свободата не се дава наготово, тя трябва да бъде извоювана от всеки. Защото свободата е вътре в нас. Тя е неограничеността на волята, мислите, действията, но тя е свързана и със способността да се понесат отговорността и последствията от избора. Тя е на върха на копието – толкова близка (на една ръка разстояние) и същевременно толкова далечна. Днес, в еманципирания и непрекъснато конкуриращ се свят, несигурността и напрежението провокират процеси на непрекъснато търсене на одобрение и утвърждаване от другите. В тези процеси индивидуалната свобода се сблъсква със свободата на останалите. „Колкото по-свободен си, толкова по-централен става въпросът как твоята свобода се съчетава със свободата и правата на другите“ (Aleksandrov, <<http://www.glasove.com>>). В пространството свободата на всеки човек е негова лична дотам, откъдето започва личната свобода на другия. И е въпрос на избор дали да се предприеме „бягство от свободата“ (Е. Фром), или да се поеме отговорността от направения избор.

БЕЛЕЖКИ

1. Александров, К. Протестите през 2011 г. показаха, че светът е много по-малко контролирано място, отколкото сме свикнали да мислим. <<http://www.glasove.com>>
2. Коларова, Р. Морал и право. <<http://www.filmmakersbg.org/happw-end-politology2.htm>>
3. Тодоров, К. Хобс и Русо за естественото състояние на човека. <http://bulgic18.com/Rousseau/Todorov_BG.htm>
4. <http://www.dvalchev.com>

ЛИТЕРАТУРА

- Лок, Д. *Два трактата за управлението*. С., 1996.
Нозик, Р. *Анархия, държава и утопия*. С., 2005.
Русо, Ж-Ж. *Избрани съчинения*, том 1, С., 1988.
Ръсел, Б. *История на западната философия*, том 3, С., 1996.

Orias, Arturo. *Ethik und Staatsphilosophie bei Jean Jacques Rousseau* – Beitrag zu einer einheitlichen Interpretation der Werke Rousseaus, Universität/Tübingen. 1964.

VIEWS OF FREEDOM BY JEAN-JACQUES ROUSSEAU AND ROBERT NOZICK

Abstract. The article presents the views of Rousseau and Nozick about freedom. An attempt was made to identify similarities and differences in the perceptions of the two philosophers.

Assoc. Prof. Natalia Vitanova

✉ Episkop Konstantin Preslavski Shumen University
115 Universitetska Str.
9712, Shumen, Bulgaria
E-mail: omerzen@abv.bg